

SVEUČILIŠĆE
JOSIPA JURJA
SCROSSMAYERA
U OSIJEKU

FILozOFSKI
FAKULTEĆ

Zapisi o totalitarizmu

Zbornik radova sa znanstvenog skupa
2. Dani praktičke filozofije, održanog na Filozofskom
fakultetu u Osijeku, 16. i 17. siječnja 2014.

Osijek, 2014.

Zapisi o totalitarizmu

Zbornik radova sa znanstvenog skupa

2. Dani praktičke filozofije, održanog na Filozofskom fakultetu u Osijeku, 16. i 17. siječnja 2014.

Izdavač

Filozofski fakultet Osijek
Sveučilište Josipa Jurja Strossmayera

Za izdavača

Loretana Farkaš

Urednici

Marijan Krivak
Željko Senković

Recenzenti

Gajo Sekulić
Dragica Vujadinović
Raul Raunić

Korektura

Marijan Krivak

Lektura sažetaka na engleskom jeziku

Ljubica Matek

Dizajn korica

Vilim Plužarić

Grafička priprema

Ivan Nećak

Tisak

Filozofski fakultet u Osijek

Adresa uredništva

Filozofski fakultet, Lorenza Jägera 9, 31 000 Osijek; tel. 211-400,
mkrivak@ffos.hr; zsenkovic@ffos.hr

CIP zapis dostupan u računalnom katalogu Gradske i
sveučilišne knjižnice Osijek pod brojem 131211035

ISBN 978-953-314-072-8

Naklada

120 primjeraka

Kazalo

Uvodna bilješka	5
TOTALITARIZAM – KONCEPT, NORMALIZACIJA/ DEKONSTRUKCIJA, "KRAJ SUBJEKTA"	
Lino Veljak: Nužna pojmovna razgraničenja	15
Alpar Lošonc: Dekonstrukcija "totalitarizma"	25
Žarko Paić: Totalitarizam bez subjekta: kraj totalne države i "ideologija" korporacije	49
OD PROSVJETITELJSTVA DO HANNAH ARENDT	
Predrag Krstić: Prosvjetiteljstvo i totalitarizam	83
Željko Senković: Kako misliti zlo? Nekoliko teza uz teoriju totalitarizma Hannah Arendt	105
Ivan Milenković: Hannah Arendt između istine i laži u politici	127
TOTALITARIZAM U MREŽAMA BIOPOLITIKE	
Ugo Vlaisavljević: Prostor logora i logor u prostoru	143
Obrad Savić: Moralna geografija: Zašto je Srebrenica evropska sramota?	157

TOTALITARIZAM KAO EGOIZAM I FORMA SOCIJALNE DJELATNOSTI

Slobodan Sadžakov:
Egoizam i totalitarizam 185

Ivo Komšić:
Totalitarizam kao forma socijalne djelatnosti 199

RELIGIJSKI OKVIRI TOTALITARIZMA

Mile Babić:
Dualističko-totalitarno mišljenje u sekularnom dobu 207

Josip Berdica:
Totalitarizam kao "sekularizirana religija" 217

BAUK FAŠIZMA: VIRTUALNOST, MEDIJI, "DRUŠTVO ZNANJA"

Dean Komel:
Virtualnost kao totalitarizacija metafizike 249

Marijan Krivak:
Totalitarizmi danas – Od Izvanrednog stanja do "Društva znanja" 263

Sead Alić:
(Mas)medijski korijeni totalitarizma 283

ODJECI TOTALITARIZMA U LITERARNOM DISKURSU

Ljubica Matek:
Totalitarizam u romanu *Fahrenheit 451* Raya Bradburya: lekcija koju nismo naučili 305

Siniša Bjedov:
Totalitarizam i njegov odjek u književnosti engleske renesanse 329

Predrag Krstić

Institut za filozofiju i društvenu teoriju, Univerzitet u Beogradu, SRBIJA
prekrst66@gmail.com

Prosvetiteljstvo i totalitarizam

Sažetak

Namera je izlaganja da isprati istoriju povezivanja pojmova "prosvetiteljstvo" i "totalitarizam", povezivanja koja nastupa iza Drugog svetskog rata i koje nastoji da idejne korene dvadesetovekovnih totalitarnih formacija pronade u osamnaestovekovnoj lektiri. Manje će nas interesovati opravdanost ovakvog istorijskog antedatiranja porekla totalitarizma, a više heuristička plodnost podrazumevanja njegove veze sa prosvetiteljstvom u savremenim teorijskim elaboracijama i kritikama (radikalnog) kolektivizma. Zaključna bi sugestija bila da razumevanje prosvetiteljstva, naizgled paradoksalno, odlučuje o sudbini totalitarizma: kao što se u jednom registru "projektu" prosvetiteljstva sasvim umesno može pripisati krivica za savremene totalitarne režime i tendencije, tako se u drugom, jednako ubedljivo, tek u investiranju u nedovršene ili krivotvorene ideale prosvetiteljstva, pronalazi protivotrov imperijalnim, kolonizatorskim, hegemonim i diskriminatorским strategijama i praksama misaonih i društvenih formacija moderne.

Povezivanje pojmova iz naslova ovog rada rukovodi se njihovom gotovo istovremenom pojavom u intelektualnom diskursu Zapada sredinom dvadesetog veka. To je doba snažne reakcije na pogibelji kojima se svedočilo, i možda još većeg straha od onih koje nagoveštava hladnoratovska zaoštrenost. Prosvetiteljstvo se kao istorijska formacija (iznova) tematizuje iza Drugog svetskog rata: uviđa se da njegova ideja nije bez udela u toj katastrofi, te ili da je njegov "projekt" zlo srećno realizovan ili da je imao neobičan, ali zakonit udes da je sopstvenim resursima potkopao vlastito etabliranje. Od šezdesetih godina prošlog veka takav njegov koncept dominira akademskim žargonom: "prosvetiteljstvo" postaje prepoznatljivo prema svom "pozitivnom programu" i vrednovano prema (ne)adekvatnom učinku.

Negde u isto vreme u stručni rečnik i javnu upotrebu ulazi i pojam "totalitarizam". On se pojavio tek par decenija ranije, ali se sada već iskušava i legitimiše kao "naročit doprinos dvadesetog veka istoriji političke misli".¹ Osim književnih inscenacija u Orvelovoj (Orwell) *1984* iz 1948/1949. godine i drugim negativnim utopijama, zaključno sa Hakslijevim (Huxley) *Otokom* iz 1962. – inscenacija koje nisu bile manje formativne stoga što su bile fantastične – akademska inauguracija, tematizacija i rutinizacija "totalitarizma" odigrala se kroz niz značajnih i danas klasičnih dela političke teorije: *Put u ropstvo* Fridriha Hajeka (Friedrich Hayek) iz 1944. godine, *Otvoreno društvo i njegovi neprijatelji* Karla Popera (Karl Popper) iz 1945., *Koreni totalitarizma* Hane Arent (Hannah Arendt) iz 1951., *Zarobljeni um* Česlava Miloša (Czeslav Milosz) iz iste godine, *Poreklo totalitarne demokratije* Džejkoba Talmona (Jacob Talmon) iz 1952. i, najzad, *Totalitarizam* Karla Fridriha (Karl Friedrich) iz 1954. godine.

Kombinacija termina "totalitarizam" i "prosvetiteljstvo" – najčešće u sintagmi "prosvetiteljski totalitarizam" ili "totalitarizam prosvetiteljstva" – omogućila je da se začetak i ključni orijentiri strukture dvadesetovekovnog totalitarizma detektuju još u osamnaestom veku. Moglo bi se, štaviše, reći da je neizbežno asociranje "totalitarizma" sa "prosvetiteljstvom" bilo "tačka generacijskog konsenzusa" spisa ideološki inače nepomirljivih protivnika: Horkhajmera (Horkheimer) i Adorna (Adorno) sa leve i Džejkoba Talmona (Jacob Talmon) i Majkla Oukšota (Michael Oakeshott) sa pozicija protivprosvetiteljskog liberalizma, na primer. Tako Moreli (Morelly), Holbah (Holbach), Mabli (Mably), Ruso (Rousseau), Helvecije (Helvétius) i Kondorse (Condorcet) – češće i s više prava od drugih "ljudi od pera", mada bezmalo niko nije bio pošteđen – ne samo da dobijaju ulogu dalekog inspiratora u genezi savremenog totalitarizma, nego kod Talmona postaju stožerni stupnjevi one transformacije "društvenih ideala osamnaestog veka u totalitarnu demokratiju" koja se, sa preobražajem "ekstremnog individualizma" francuskih filozofa u "kolektivni oblik prinude", odigrala i pre nego što se taj vek završio (Talmon 1955: 6, 252). Zamisao individualne slobode i ljudske sreće izneverena je kolektivističkom "preokupacijom opštim interesom, opštim dobrom i sistemom prirode" (Talmon 1955: 62). Epistemološki osnov sukoba liberalizma i totalitarizma Talmon pronalazi u sukobu empirizma, koji

---

¹ Isaac 2003: 182. Za pojavu i ekspanziju termina videti Petersen 1978; Jones 1999; Gleason 1995; Garard 2011: 141-142.

je "saveznik slobode", i racionalizma, koji je "prijatelj totalitarizma". "Racionalizam" sada postaje drugo ime za svaku onu veru u apriornu skicu uređenja društvenog i političkog života, koja nastoji da je implementira bez obzira na "neracionalne" činjenice istorije i prirode čoveka (Talmon 1955: 3-4, 32, 249-254).² Francuski prosvetitelji su, ukratko, bili intelektualna prethodnica terora Francuske revolucije i svih budućih totalitarizama: ne samo jakobinaca nego i blankista, komunista, socijalista i anarhista koji, prema Talmonovoj tipologiji, "pripadaju jednoj istoj religiji" (uporediti Garard 2011: 151-156).

S druge, leve strane, u *Dijalektici prosvetiteljstva* izrekom stoji da se u svojoj istoriji prosvetiteljstvo pokazalo "onoliko totalitarnim koliko samo može biti bilo koji sistem" (Horkheimer & Adorno 1997: 41).³ Sistem "iz koga sledi sve i svako", jedinstveno zahvatanje svega, redukcija svega na jedan princip, bio je uostalom samoproklamovani ideal prosvetiteljstva. Organon njegovog gospodarskog nasilja – a ne, kako se umišljalo, istine – predstavljala je formalna logika, "ta velika škola izjednačavanja". Prema njoj, "ništa ne sme ostati spolja, budući da je već i puka predstava o spoljašnjosti pravi izvor straha", pa jedini preostali san nauke postaje čitav "svet kao gigantski analitički sud" (Horkheimer & Adorno 1997: 22-23, 32, 44). Ne koristeći, doduše, termin "totalitarizam", kasnije će Adorno tako nekako odrediti i karakter mišljenja i političku praksu fašizma: kao pristup i zahvat kojem ni poslednji pedalj teritorije, ni na kraj sveta, ne sme ostati stran, tuđ, neosvojen, neposvojen...

Sam sistem, naime, nije ništa drugo nego "forma prikazivanja jedne totalnosti kojoj ništa ne ostaje eksterno". To što on ne podnosi ništa izvan svog domašaja, prokazuje sistem kao zatvoren, gotov, ceo, statičan, bez obzira na njegovu unutrašnju dinamiku.

"Kao takav radikalni sistem, i filozofija je uvek mišljenje identiteta; sve što uopšte jeste spada u duh koji saznaje i ništa ne sme biti izvan njega" (Adorno 1974: 264).

---

² Uporediti još direktnije izložen ovaj motiv kritike političkog "racionalizma" u Oakeshott 1991; Holliday 1999.

³ Za dokumentovanu potvrdu ove teze, koja naizgled hotimice preteruje, videti Wilson 1999: 66-67; Munck 2002: 4; da prosvetiteljstvo ima i drugu stranu ili, bliže razumevanju autora, inherentni potencijal (auto)subverzije svoje totalne pretenzije, videti: Hayes 1999; za Adornov gest preterivanja kao istinitog mišljenja u *Dijalektici prosvetiteljstva*, videti: Garcia-Düttmann 2000.

Iz samog pojma sistema, posredstvom kategorija identiteta i jedinstva, Adorno dakle već iščitava, ili u njega učitava, pojam "totalitet". Sistemska filozofska misao u tom smislu postupa po modelu holokausta: totalitarizam onog istog, uvek sebi jednakog, mora da izloži likvidaciji najistaknutije predstavnike onog drugog, različitog, neidentičnog – Jevreje – jednako kao i sve što ne potpada pod diktat njegovog unifikovanja (Horkheimer & Adorno: 192 i dalje).⁴ Genocid je konsekvantni ishod volje za onim jedinstvom koje, "kao i otadžbina, zahteva totalni identitet"; on je štaviše zastrašujući, ali verni prizor "apsolutne integracije".⁵ Proždrljiva je celina uvek i bezuslovno neistinita i rđava; identitet celine nije ništa drugo nego jedna "beskrajna jeza", a čitav svet može da stane u kratku odrednicu, "sistem grozote" (Adorno 1997c: 55, 128). Čemu god da pristupi, mišljenju ili praksi, sama logika identiteta koja se organizuje u celoviti sistem nastupa isto: oko sebe ostavlja pustoš.

"Mišljenje identiteta bilo je kroz čitavu istoriju smrtonosno, ono je gutalo sve. Ono što ne trpi ništa izvan sebe shvatano je kao celina. I najmanji trag s druge strane tog identiteta bio je nepodnošljiv, jednako kao što je fašistima bilo nepodnošljivo nekakvo drugačije postojanje u poslednjem kutku sveta" (Adorno 1997a: 506).

Prosvetiteljstvo do Drugog rata – uglavnom – nije bilo optuživano na taj način: nije proglašavano odgovornim za totalitarizam, već pre za suprotno, za društveni rasap i anarhiju neobuzdane slobode i/ili proizvoljnosti. Moguće su, naravno, različite podele i kategorizacije dugovekih napada na prosvetiteljstvo, ali ona koja se izvodi iz odnosa prema Francuskoj revoluciji pre svega je dovela u pitanje prosvetiteljsku kritiku autoriteta i tradicije u ime razuma i krivilo ga za, svetlom tobožnjeg znanja zaslepljenu, bezočnu dezintegraciju svakog zajedništva. Haman (Hamann), Mestr (Maistre) i Berk (Burke) dobili su savremene naslednike u tom pogledu u Gadameru (Gadamer), Tejloru (Taylor) i Makintajeru (MacIntyre), na primer.

Stvar, međutim, sada kao da se obrće. U velikim zahvatima govoreći, tek Adorno i Horkhajmer, Liotar (Lyotard) i Derida (Derrida), sa jednom značajnom predigrom možda u Hegelovim (Hegel) refleksijama, ustanovljuju i propituju "uznemiravajuću srodnost" uma, terora i tota-

---

⁴ O mestu i razumevanju antisemitizma u Adornoj teoriji, uporediti: Rabinbach 2002; Klausen 2003; Krstić 2006.

⁵ Adorno 1997b: 459; Adorno 1997a: 355; uporediti Adorno 2003: 63.

litarizma, dok na tragu Ničea (Nietzsche), Fuko (Foucault) nastoji da operiše ideal prosvetiteljstva od svih onih veza sa Francuskom revolucijom koje se tiču režima dominacije.⁶ U (n)ovim slikama prosvetiteljstvo se prokazuje ili kao još jedna (kripto)politička ideologija – utopijska, mesijanska, milenaristička, te, ispostavilo se, jednako koliko i druge, zahtevna po pitanju ljudskih resursa neophodnih za izbavljenje koje proriče (Manhajm 1978: 217-222) – ili kao njihova kvintesencija, nešto kao globalna "fatalna" ili makar "autosubverzivna" strategija i "distopija"; u svakom slučaju, opasna, neodbranjiva i prezrena epizoda evropske istorije.⁷ Apstiniranje od tog i svakog drugog velikog projekta, obustavljanje "avangardne ekskluzivnosti – kraj zastrašivanja putem normativnog modernizma" (Sloterdijk 1988: 20), izgledalo je kao stvar elementarne pristojnosti i obavezujući poslednji uvid onog još ne sasvim pomračenog uma, na koji su se prosvetitelji nekritički oslanjali i zaslepljeno ga forsirali.⁸

⁶ Videti Schmidt 1996: 15-31; Savić 2006: 171. U tim novim kritikama, primetno je, i sam termin "prosvetiteljstvo" već gubi svoj disciplinarno i istorijski specifikovan i dobija jedan savremeni smisao sa proširenom ekstenzijom. Moglo bi se reći da je presudan momenat u tom prelazu predstavljalo Horkhajmerovo i Adornovo izmicanje lokalizovanosti "prosvetiteljstva" i njegovo otpuštanje u onu semantičku ravan "civilizacijske strategije" gde o ispravnosti upotrebe odlučuje plodnost i dalekosežnost tumačenja. U tom smislu, i ako se otpiše zloradost, nije sasvim netačna poprдна primedba Kolakovskog da je u *Dijalektici prosvetiteljstva* "pojam 'prosvetiteljstva' fantastično spojen, neistorijski hibrid, koji se sastoji iz svega onog što autore ogorčava: pozitivizma, logike, deduktivnih nauka, empirijskih nauka, kapitalizma, vladavine novca, masovne kulture, liberalizma i fašizma" (Kolakovski 1985: 425; uporediti: Krstić 2007: 15-62).

⁷ Uporediti, redom: Zolo 1999: 74; Coates 1999: 90-94; Bonefeld & Psychopedis 2000: 1; Reichelt 2000: 114; Psychopedis 2000: 73; Rasmussen 2007.

⁸ U zaglušujućoj buci gromoglasnih, neretko svetkujućih i komercijalnih objava kraja evropskog prosvetiteljstva – čija je sudbina jedinstvena makar po tome što nikada jedan projekat započet s toliko dobrih namera nije oteran u grob s toliko kletvi, poruge, gorčine i mržnje, koje respektivno slave skončanje "jedne užasne zablude, kolektivnog ludila, prinude aparata, smrtonosne iluzije" (Velmer 1987: 58-59) – inflacija osudâ i već samorazumljivost krivice lako je sakrila udaljenost njihovih osnova i često protivrečni sadržaj. Prosvetiteljstvo je, naime, proglašavano odgovornim i za individualizam i za kolektivizam; i za bezvoljni nihilizam i za inauguraciju logosa imperijalne dominacije i eksploatacije; i za ideološko modelovanje liberalnog društva, i da je izvor totalitarnih režima, i za politički eskapizam; i da je svojim metanaracijama nadahnuće svakojake univerzalizujuće diskriminacije i da mu manjka bilo kakav neinstrumentalni princip; i da ljude čini anestetiziranim i podložnim manipulaciji, i da od njih gradi egocentričke atome; da afirmiše i moralnu indiferentnost i kulturnu supremaciju... Šmit nabroja stavke optužnice provećenosti – "Francusku revoluciju, totalitarizam i gledašite da je priroda jednostavno objekt kojim treba dominirati, manipulirati i iskorišćavati ga", "evropski imperijalizam i najagresiv-

Liotar će, konačno, uskratiti pravo više i na kakvu nadu prosvjetiteljskom projektu: on ne da nije dovršen, kao što veruju njegovi zakasneli zatupnici, nego se upravo zakonomerno ostvario u Aušvicu (Lyotard 1990: 33; uporediti Liotard 1991: 96-98). Nije više problem u nedorađenosti, izdaji ili devijaciji vizije emancipacije čovečanstva, već u samom njenoj zlosretnoj ideji. U jednom, društvenom savremenošću inspirisanom tekstu Liotar u filozofiju prosvjetiteljstva i Francusku revoluciju smešta začetak one jednodušne slike cilja emancipacije koja je bila izvor "svih političkih struja u poslednja dva veka": nesumnjivi progres nauke, tehnike, umetnosti i narastajuće političke slobode, oslobodiće i "čitavo čovečanstvo od neznanja, siromaštva, surovosti, despotizma, i ne samo da će ljudi postati sretni nego će, zahvaljujući Školi, postati prosvećeni, postaće gospodari svojih sudbina". Marksizam, liberalizam, socijalizam, radikalizam, svejedno, "obećanje slobode je horizont progresa i pozakonjenja koji vredi za sve njih": "svi oni vode ili misle da vode ka čovečanstvu otvorenom samom sebi, prema svetskom pravu građanstva" (Lyotard 1993: 27).

Aktuelnim političkim prostorom, doduše, i dalje dominira retorika emancipacije, priznaje Liotar, ali je ubeđen da ona više ne može ni da prikrije, a kamoli da zaleći "ožiljke što ih je moderni ideal zadobio u toku dvesta godina istorije". Ti su ožiljci, reklo bi se, svedočanstvo (samo)povređivanja terapijom za koju se mislilo da ih vida, a ne njenog manjka:

"Ne odsustvo progresa, nego upravo obrnuto, tehnonaučni, umetnički, ekonomski i politički razvoj omogućili su totalne ratove, totalitarizme, sve veći jaz bogatog Severa i siromašnog Juga, nezaposlenost i novo siromaštvo, sve veću opštu neobrazovanost s krizom škole, kao i izolaciju umetničkih avangardi" (Lyotard 1993: 28).

---

niji aspekti kapitalizma", "skepticizam u pogledu 'apsolutnih vrednosti' [koji] inficira našu kulturu 'nihilističkom mlitavošću'", "destruktivni individualizam" koji podriva "svaki smisao za zajednicu", inspirisanje "pokušaja totalitarnih država da iskorene sve tragove individualnosti iz svojih podanika", "neosetljivost na tragični karakter moralnih sukoba", "naivna pretpostavka da sve dileme imaju jednostavna rešenja", "osiromašene moralne vizije koje potiskuje sve one vrednosti koje se ne mogu svesti na instrumentalnu delotvornost", "korumpirani moralni diskurs u kojem etičke procene nisu ništa više do maska za individualne preferencije", "neprijateljstvo prema 'drugosti'", "rasizam i seksizam" – da bi zaključio: "Posmatrajući ovaj spisak optužbi, čovek se pita kako je jedno razdoblje moglo biti odgovorno za toliko različitih vrsta štete" (Schmidt 1996: 1).

***

Osporavanje prosvetiteljstva kao aparature totalitarizma nije, međutim, bio ni jedini, niti unutar sebe jednoglasan vid njegove posleratne rekonceptualizacije. Ne samo da su naporedo postojale ubedljive apologete potencijala istorijskog prosvetiteljstva⁹ nego su i kritičari njegovih stožernih koncepata – razuma i progresa, slobode i znanja, humanističke miteme o autonomiji i suverenom samotvoraštvu čoveka – preduzele njegovu reviziju i ustale u njegovu odbranu. Ti će drugi biti predmet daljeg interesovanja.

Prosvetiteljstvo se samoprosvećuje, ako ne odmah od početka, od Kanta,¹⁰ onda makar izrekom i makar u jednoj rezignaciji koja nije lišena ambivalentnosti, od Horkhajmera i Adorna (Horkheimer & Adorno 1997: 12, 57, 19, 234). I njihova kritika totalitarnosti sistema umela je da ukaže na prenebregavanje one fine distinkcije na kojoj su insistirali Kondijak (Condillac), Dalamber (d'Alembert) i Didro (Diderot), distinkcije između *esprit systématique*, jednog otvorenog, kritičkog, istraživačkog pristupa koji pojmove obrazuje od činjenica, koji nesholastički i nematematički pušta da progovori njihova unutrašnja "logika" i bez anticipacije povezuje dostupno obilje fenomena, i s druge strane *esprit de systeme*, jednog a priori odlučnog filozofskog doktrinarstva, karakterističnog za sedamnaesti vek, koje od načela zaključuje na pojave i koje izriče i dosuđuje umska pravila pre fenomenima.¹¹ U savremenoj sudbini prosvetiteljstva radi se (i) o svojevrsnom izneveravanju njegove subverzivne strane: o "uzurpiranju nasleđa nepomirljivih enciklopedista i pružanju ruke svemu čemu su se oni nekada protivili", o instrumentalizaciji prosvetiteljstva "u službi postojećeg", o "metamorfozi kritike u afirmaciju koja ne ostavljaju netaknutim ni teorijski sadržaj, čija istinitost nestaje" (Horkheimer & Adorno 1997: 12).

"Neki savremeni intelektualci, posebno u Francuskoj i Nemačkoj, smatraju očiglednim da je holokaust jasno pokazao da su nade u ljudsku slobodu, koje su se javile u devetnaestom veku, zastarele – da pred kraj dvadesetog veka, mi postmodernisti znamo da je projekat Prosvetitelj-

---

⁹ Uporediti, kao primer najeksponiranijeg protivstavljanja napadima na baštinu prosvetiteljstva: Habermas 1988a; Habermas 1988b; Habermas 1988c; Habermas 2004; Honneth, Offe, McCarthy & Wellmer 1989.

¹⁰ Uporediti Frank 1995: 43-47; Velmer 1987: 105-113; Habermas 1988c: 278-280.

¹¹ Uporediti Dalamber 1955: 57; Condillac 1798: 8-11; Kasirer 2003: 23-24.

stva osuđen na propast. Ali, čak i ti intelektualci, u trenucima kada ne pridikuju i ne morališu, čine sve da unaprede taj projekat. Tako i treba da rade, jer niko se još nije pojavio sa boljim projektom" (Rorti 1995/1996: 56).

Tako Ričard Rorti, na prvi pogled neočekivano s obzirom na reputaciju perjanice postmodernizma koji pominje, jednoznačno i, dakako, pragmatički brani prosvetiteljstvo. Ideale prosvetiteljstva on čak naziva "najvrednijim kulturnim nasleđem" koje se pred totalitarnim režimima dvadesetog veka našlo pod pretnjom nestanka, a poimanje da je očuvanje vrednosti prosvetiteljstva jedina nada čovečanstva – "potpuno opravdanim" (Rorty 1990: 323).

Doduše, Rorti predlaže da se razlikuju dva odvojena prosvetiteljska projekta. Prvi je onaj politički projekt koji je optužen da je, svojim egalitarističkim sadržajem, začeo totalitarizam u nastojanju da stvori "svet bez kasta, klasa i okrutnosti" (Rorty 2001: 19). Upravo je njega vredno slediti, tvrdi Rorti, jer još postoji nada da će "čovečanstvo konačno pobeći od huliganstva školskih dvorišta, otkloniti detinjarije i biti moralno zrelo" (Rorty 2001: 23). Drugi, filozofski projekt, u koji Adorno i Horkhajmer investiraju još jedino nade, naprotiv, zaslužuje da propadne, jer je njegov cilj "da uradi Prirodi, Umu i Istini ono što je osamnaesti vek uradio Bogu" (Rorty 2001: 19). Rorti bi, drugačije rečeno, da odbaci "racionalizam" prosvetiteljstva, a da zadrži njegovu političku orijentaciju, odnosno da se založi za jedan "zreli (descijentizovani, difilozoficirani) liberalizam prosvetiteljstva" (Rorty 1995: 74). Umesto nade prosvetiteljstva da se kultura kao celina može "racionalizovati" i "scijentizovati", Rorti nalazi da je sada radije potrebna redeskripcija liberalizma kao nade da se ona može "poetizovati" (Rorty 1995: 60-61).

Ali možda najneočekivaniju odbranu prosvetiteljstva ponudio je Mišel Fuko. Neočekivanu, jer se, generaciju iza Frankfurtovacu, usredsređuje na rođenje i razvoj disciplinujućih institucija, pokazujući "dvostruko kretanje oslobođenja i porobljavanja" i još pedantnije od njih otkrivajući autoritarne tendencije u srcu prosvećenih intencija liberalne moderne.¹² Tako stavovi prema ludacima tokom kasnog osamnaestog i ranog devetnaestog veka pokazuju da se nije univerzalno pridržavalo navodno prosvećenih namisli humanog tretmana, već da je "doba ra-

---

¹² Uporediti Ransom 1997: 11-77; Deacon 2003.

zuma" moralo da konstruiše sliku "nerazuma" prema kojoj bi zauzelo suprotstavljeno stanovište, a Bentamov svenadzirući panoptikon postaje ideal i drugo ime kaznene, radne, seksualne, obrazovne, zdravstvene, pa i diskurzivne strategije prosvetiteljstva.¹³ Ukoliko uopšte figurira, prosvetiteljstvo je ovde doba "klasicizma" koje je popločalo put za "nauke o čoveku", nauke disciplinovanja i normalizovanja, nadziranja i kontrole tela i duša, marginalizacije i isključivanja devijantnog, abnormalnog, ludog (Fuko 1971; Fuko 1997; Fuko 1980; Fuko 1982). Razotrkivajući i kritikujući pretenziju na univerzalnost u svakoj formaciji koju je tematizovao, izgledalo je da Fuko napada upravo zaveštanje prosvetiteljstva.¹⁴

A onda, godine 1984., na izvestan način svodeći račune, on odgovara na pitanje "šta je prosvetiteljstvo" analizom Kantovog istoimenog teksta. Taj tekst on smatra suštinski značajnim za samu ideju moderne, u čije bi nastavljače, a ne samo kritičare – ili nastavljače upravo kao kritičare – sada i sebe da ubroji. Fuko već u Kantovom članku, u kojem se prosvetiteljstvo definiše, "gotovo čisto negativno", kao izlazak iz samoskrivljene nezrelosti, detektuje "stav modernosti" koji se još od formiranja nalazi u borbi sa stavom "kontramodernosti". Taj stav Fuko određuje kao jedan filozofski etos, jednu "stalnu kritiku našeg istorijskog bića", jedan "modus reflektivnog odnosa u sadašnjosti" čije reaktiviranje, a ne odanost elementima učenja, predstavlja onu "nit koja može ponovo da nas poveže u *Aufklärungu*" (Fuko 1995: 233, 239). U prosvećenosti, dakle, nije reč o posebnoj teoriji ili doktrini, o akumuliranom korpusu znanja, o nekakvoj (pro)poziciji, već o doslovno držanju, gardu, "stavu, etosu, filozofskom životu gde je kritika onoga što jesmo istovremeno i istorijska analiza granica koje smo postavili i iskušavanje njihovog mogućeg prekoračenja", o "kritičkoj onotologiji o nama samima", čije je načelo "princip kritike i stalnog stvaranja nas samih u našoj samostalnosti, to jest princip koji je u srcu istorijske svesti, koju je *Aufklärung* imao sam po sebi" (Fuko 1995: 244).¹⁵

¹³ Ovaj "revizionizam" otvorio je plodnu direkciju istraživanja i manje plodne kontroverze oko njegove zasnovanosti: uporediti, na primer, Chan 2001: 41-56, 89-129; Rousseau 1999: naročito 20-28; Dingess 1998; Parry 1999.

¹⁴ Videti Rajchman 1985: 59; Ferry & Renaut 1990: 68-120; Passerin d'Entrèves 1999: 184-185.

¹⁵ "Kada je 1784. godine Kant pitao *Was heisst Aufklärung?*, mislio je: Šta se upravo sada zbiva? Šta nam se dešava? Kakav je to svet, kakvo razdoblje, upravo ovaj trenutak u kojem živimo? Ili drugim rečima: Šta smo mi? kao *Aufklärer*, kao deo prosvetiteljstva? Uporedite to sa kartezijskim pitanjem: Ko sam ja? Ja kao jedinstveni

Fukoovo kritičko preduzeće, za koje smatra da je u duhu prosvetiteljstva, veruje da omogućuje isticanje razlike od velikih ambicija emancipacije i njihovih nesrećnih ishoda: "istorijska onotologija o nama samima mora da odustane od svih projekata koji pretenduju na to da budu globalni i radikalni" (Fuko 1995: 241). Protiv društvenoteorijskog fundamentalizma i totalitarizma, insistira Fuko, dovoljan je argument iskustva koje nas je podučilo da prenebragavanje aktuelnosti za račun programa nekog drugačijeg društva, mišljenja, kulture, vizije sveta, "vodi samo do obnove najopasnijih tradicija". "Obećanjima o novom čoveku koja su ponavljali najgori politički sistemi dvadestog veka", sva je prilika kao nasleđe upravo revolucionarne prosvetćenosti (uporediti Scott 1999), on sugerišući pretpostavlja primirivanje pretenzije, jednu bezopasniju i odmereniju strategiju koju je i sam praktikovao: male i ograničene poteze, "makar i delimične transformacije, koje su bile učinjene u korelaciji sa istorijskom analizom i praktičkim stavom" i koje su se zaista i dogodile u "oblastima koje se tiču načina postojanja i mišljenja, odnosa vlasti, seksualnih odnosa, načina na koji opažamo ludilo ili bolest" (Fuko 1995: 242).

***

Očito, optužba prosvetiteljstva za totalitarizam i njegova odbrana, tek su prvi nivo spora. U sledećem koraku, ne samo da se osporava odgovornost prosvetiteljstva za totalitarne nepočine, nego se ono instalira u jedinu istinsku branu "totalitarnim tendencijama". Ali postoji i treće račvanje, račvanje na liniji defanzivnog fronta prosvetiteljstva koju drže njegovi kritički revizionisti: totalitarizmu se jedom suprotstavlja njegov pozitivni politički program, a u drugom slučaju – njegov manjak. U imenskim šiframa filozofske refleksije govoreći, Rorti (s Habermasom) ili Adorno i Horkhajmer sa Fukoom? U suvremenijem registru rekonstrukcije istorije ideja, moglo bi se reći i: Džonatan Izrael (Jonathan Israel) ili Robert Vokler (Robert Wokler)?

Izrael insistira da "radikalno prosvetiteljstvo" – shvaćeno kao "paket" osnovnih koncepata i isprepletenog sistema vrednosti – nikada nije bilo ništa drugo do upravo program koji se sažima u osam kardinalnih

---

ali univerzalni i neistorijski subjekt? Za Dekarta je Ja bilo ko, bilo gde u bilo kom trenutku? Ali Kant postavlja jedno drugo pitanje: Šta smo mi? u vrlo preciznom trenutku istorije. Kantovo pitanje se javlja kao analiza i nas i naše sadašnjosti" (Foucault 1983: 216).

tačaka: (1) usvajanje filozofskog uma kao jedinog i isključivog kriterijuma istine; (2) odbacivanje svih natprirodnih delatnosti, magije, bestelesnih duhova i božanske promisli; (3) rasna i polna ravnopravnost; (4) sekularni "univerzalizam" u etici usidren u jednakosti, pravičnosti, pravdi i milosrđu; (5) sveobuhvatna tolerancija i sloboda misli zasnovana na nezavisnom kritičkom mišljenju; (6) lična sloboda životnog stila i seksualnog ponašanja između saglasnih odraslih; (7) sloboda izražavanja, političke kritike i štampe; (8) demokratski republikanizam kao najlegitimnija forma politike (Israel 2006: 864-865). Primećno je da su (makar) šest od ovih osam tačaka filozofskog "paketa" – koji je, prema Izraelu, ključni izvor evropske moderne – najdirektnije političke.

To bi, s jedne strane, moglo da znači da prosvetiteljstvo, sadržajem svojih načela, predstavlja slobodarskog političkog konkurenta, ako anedatiramo termin, onovremenom i svakom totalitarizmu. Nevolja je, međutim, što se čini da je u samom političkom "pakovanju" prosvetiteljstva sadržano izlaganje onoj optužbi za totalizujuće pretenzije, ili makar davanje materijala za nju – čak i onda, ili naročito onda kada im se izrekom suprotstavlja. Nešto se slično zbilo sa recepcijom Isaije Berlina (Isaiah Berlin). U svom svake hvale vrednom, pionirskom i kritičkom bavljenju "protivprosvetiteljstvom" – nisu propustili da primećte njegovi nastavljači – ogrešio se o ideje prosvetiteljstva koje je rehabilitovao i na čijoj strani je nedvosmisleno bio, za potrebe polemike redukujući ih na jedan vrlo, da tako kažemo, totalitaribilan trobojac: racionalizam, univerzalizam i objektivizam (Berlin 1973: 100, 109).¹⁶ To bi mogao biti tipski prigovor: čini se da je ovako ili onako preparirano (samo)razumevanje prosvetiteljstva upravo omogućilo njegovu sagledavanje kao osnivača i zastupnika modernog totalitarizma.

Druga je strategija stoga možda izglednija: ne pristati odbranom na igru napadača, ne dati im za pravo, ne biti u istoj ravni sukoba. Kritičari takozvanog prosvetiteljskog projekta, primećuje tako Vokler, pogrešno veruju da je prosvetiteljstvo, zamenjujući dogmatsku veru dogmatskim umom, uredilo sekularni svet moderne po ideološkom kalupu hrišćanstva protiv kojeg je ustajalo, preokrenuvši ga u službo-

---

¹⁶ Videti Albertan-Coppola 2003; Deprun 1973; Lilla 1996; Williamson 1991; Wokler 2003; Pokok 2007: 50-55; Garard 2007: 10.

vanje jednom drugom apsolutističkom principu (Wokler 1999: 161).¹⁷ Vokler pak smatra da je Francuska revolucija, svojim izumom moderne nacionalne države, ne samo iskrivila nego i izdala istinski prosvjetiteljski projekt: on je, "čim se ukazala prilika da se njegovi ideali ispunе u praksi, pretrpeo neku vrstu iznenadne smrti u krevetu gušenjem u strasnom zagrljaju njegovih obožavalaca koji su ga revnosno ali ne i mudro voleli"; on je neblagovremeno "iščupan iz materice prosvjetiteljstva" kao jedna potpuno drugačija republika od one koja je trebalo da "isklija iz semena prema planu"; on je trebalo da bude "međunarodna republika učenih",¹⁸ ali je razoren – "rođenjem nacionalne države" (Wokler 1999: 162).

"U srcu prosvjetiteljskog projekta, koji su njegovi zastupnici opažali kao stavljanje tačke na doba privilegija, bilo je njihovo priznanje zajedničke čovečnosti svim osobama. Biti prosvetljen za Kanta je značilo biti netolerantan prema nepravdi svuda, poštovati svakog pojedinca bez diskriminacije, biti odan univerzalnoj pravdi, biti moralno indiferentan prema razlici. Drugačije je, međutim, u doba nacionalne države. Zahvaljujući tom ocu moderne, naše vreme je vreme pasoša, dozvola, prava ulaska u svaku državu ili prava izlaska iz nje, prava koje uživaju građani koji imaju samo njenu nacionalnost..."

niže Vokler najočiglednija savremena ograničenja, zapreke, sputanosti one univerzalne i univerzalizujuće komunikacije prosvetljenih duhova sedamnaestog i osamnaestog veka, ne bi li u njima prepoznao "glavno

---

¹⁷ Za ovakvo razumevanje prosvjetiteljskog "obrt" kao unutarporodične svađe vernika različitih bogova, ili starog Boga i njegove sekularizovane varijante, uzornim se smatra duhovito delo Karla Bekera *Nebeski grad osamnaestovekovnih filozofa* (Becker 1932), kao i Levitova interpretacija trajnosti predstava "događanja spasa" (Löwith 1990).

¹⁸ *République des lettres* – jedno nezvanično međunarodno, danas bi se reklo, "umrežavanje" ljudi od pera koji su osećali potrebu za istraživanjem koje bi bilo nezavisno od crkve, države i društvenih poredaka. Ime verovatno duguje Pjeru Bejlu (Pierre Bayle), uredniku i izdavaču *Nouvelles de la République des Lettres*, časopisa koji je od 1678. do 1684. godine nastojao da okupi intelektualnu energiju Evrope. Ta neformalna i svakako nevladina (dez)organizacija vremenom je postajala sve sekularnija i s pravom se smatra avangardom osamnaestovekovnog prosvjetiteljstva. Samo naizgled paradoksalno, blagodareći upravo karakteristikama po kojima su pripadnici Republike verovali da se razlikuju – očekivanju da se učesnici neposredne komunikacije izdignu iznad konfesionalnih razlika, a korespondenti iz različitih zemalja iskorače iz ograničenja koja su im nametnuli lokalni vladari – ona se, s druge strane, može smatrati i svetovnom replikom onog ideala koji je već zastupala *Respublica christiana* (Waquet 1989: 494–500; Daston 1991: 370–375).

nasleđe koje nam je ostavio politički početak modernog doba" i poentirao slikom revolucionarnog pervertovanja prosvetiteljskog zametka:

"Čini mi se da je metempsihoza moderne počela kada smo, u pokušaju da izvajamo Pigmalionovu skulpturu, pokrenuli proizvodnju Frankeštajnovog čudovišta" (Wokler 1999: 179; uporediti Wokler 1998).

Prosvetiteljstvo kao filozofska orijentacija jamačno nije usamljeno u udesu da se sagledava sa njegovog kraja ili kroz optiku svojih naknadnih protivnika, ali je verovatno neuporedivo po tome što se rekonstruiše iz nečega što se smatra njegovim (real)političkim ishodom, što je u predstavi u toj meri asocirano s Francuskom revolucijom, da je teško i odmisлити ga od nje. U zavisnosti od njenog vrednovanja, ili vrednovanja uticaja prosvetiteljstva na nju,¹⁹ zavisi onda i njegov "totalitarni kapacitet". Teško je zaista u tekstualnim provokacijama i egzibicijama Dimarsea (Du Marsais), Voltera (Voltaire) ili Didroa naći i najmanji trag ambicije da se celina uredi jednom za svagda putem nasilja; naprotiv. Ali se s druge strane ne može poreći da se i više nego tragovi nalaze u projekcijama uzornog društva kod Rusoa, Morelija, Holbaha ili Helvecija.²⁰ Samo ukoliko prvi reprezentuju prosvetiteljstvo, moglo bi se reći da reinvestiranje u njegove nedovršene ili krivotvorene ideale predstavlja protivotrov imperijalnim, kolonizatorskim i diskriminatorским strategijama i praksama misaonih i društvenih formacija moderne.

Nevolja je što se upravo sa takvom reprezentacijom prosvetitelj(stv)a ne slažu ne samo komunitarni protivprosvetitelji, nego ni gotovo doktrinarni branioci komunikativno revidiranog projekta moderne, smatrajući je onom opasno "destruktivnom" praksom koja počiva na jednoj teorijski odveć formalnoj, praznoj, parazitskoj ili performativno protivrečnoj koncepciji otpora. Možda je, međutim, već u zahtevu za onim više od toga sadržana klica preteznije na zatvoreni totalitet: pre-

---

¹⁹ Nepregledna je literatura koja, već od početka poslednje decenije osamnaestog veka, tematizuje odnos prosvetiteljstva i Revolucije. Ovde ima prostora da se, s obzirom na temu rada, uputi tek na neka "klasična" dela: Bergk 1996; Tieftrunk 1996; Hegel 1970a: 399-423; Ritter 1989; Saine 1988; Albrecht 1990; Hulliung 1994; Beiser 1992; Cobban 1960; Darnton 1971; Gordon 1998; Bell 1998; Eisenstein 1998; Kaiser 1998; Habermas 1969; Kozelek 1997; Melton 2001; Chartier 1991; Israel 2001; Llobera 2003.

²⁰ Uporediti, na primer, Ruso 1993: 196; Ruso 1975: 57-58; Morelly 1745: 155; Holbah 1950: 387-393; Helvétius 1778: 132-133.

tenzije kojom zrači Habermasov urednički poriv da beskrajno razvrstava i svrstava (post)moderne "neokonzervativce" (Habermas 1989) i koja se otvoreno preporučuje u Makintajeroj pohvali čak i jakobinskoj "mitologiji", kao poslednjem društvenom scenariju koji garantuje moralnu orijentaciju u svetu.²¹ Odvezivanje prosvetiteljstva od Francuske revolucije i, naročito, od njenog inaugurisanja totalne organizacije države, čini se da zahteva povratak onom njegovom liku koji je odbijao da projektuje izbavljenje i koji je gajio skeptički i, sa stanovišta političke operativnosti, društveno disfunkcionalni pankritički duh: *Encyclopédie*, na kraju krajeva i nasuprot naslovu, nije bila zamišljena kao manifestacija zaokruženog znanja, nego pre kao "katalog", kao po abecednom redu nanizani i utoliko dehijerarhizovani "obrazloženi rečnik nauka, umetnosti i zanata". Danas kao i onda, tek je ono u međuvremenu ozloglašeno "negativno prosvetiteljstvo" kadro da revalorizuje vlastiti totalitarni projekt i suprotstavi se svom – i možda svakom – "pozitivnom programu". Jer: "[n]ije antisemitski tek antisemitski program, već programski mentalitet uopšte" (Horkheimer & Adorno 1997: 233).

Literatura

- Adorno, Theodor (1997a), *Negative Dialektik / Jargon der Eigentlichkeit*, Theodor W. Adorno: Gesammelte Schriften, tom 6, Frankfurt am Main: Suhrkamp.
- Adorno, Theodor (1997b), *Noten zur Literatur*, Theodor W. Adorno: Gesammelte Schriften, tom 11, Frankfurt am Main: Suhrkamp.
- Adorno, Theodor (1997c), *Minima Moralia. Reflexionen aus dem beschädigten Leben*, Theodor W. Adorno: Gesammelte Schriften, tom 4, Frankfurt am Main: Suhrkamp.
- Adorno, Theodor W. (1974), *Philosophische Terminologie*, tom 2, Frankfurt am Main: Suhrkamp.
- Adorno, Theodor W. (2003), *Vorlesung über Negative Dialektik (1965/66)*, Nachgelassene Schriften, tom 16, Frankfurt am Main: Suhrkamp.

---

²¹ Makintajer polemiše sa Talmonom, Berlinom, Danijelom Belom i drugima koji u republikanskoj posvećenosti javnoj vrlini vide postanak totalitarizma i terora. Ne sama posvećenost već, prema Makintajeru, politička intitucionalizacija posvećenosti vrlini proizvela je takve užasavajuće posledice, a "većina modernih totalitarizama i terora nema ništa zajedničko sa *bilo kakvom* posvećenošću vrlini" (Makintajer 2006: 239, 303-304).

- Albertan-Coppola, Sylviane (2003), "Counter-Enlightenment", Alan Charles Kors (prir.), *Encyclopedia of the Enlightenment*, tom 1, Oxford: Oxford University Press, str. 307-311.
- Albrecht, Wolfgang (1990), "Aufklärung, Reform, Revolution oder 'Bewirkt Aufklärung Revolutionen?'" , *Lessing Yearbook* 12: 1-76.
- Becker, Carl (1932), *The Heavenly City of the Eighteenth-Century Philosophers*, New Haven: Yale University Press, dostupno na internet adresi:
http://books.google.rs/books/about/The_Heavenly_City_of_the_Eighteenth_Cent.html?id=TeKNMgEACAAJ&redir_esc=y (pristupljeno 12. Oktobra 2008).
- Beiser, Frederick (1992), *Enlightenment, Revolution, and Romanticism: The Genesis of Modern German Political Thought, 1790–1800*, Cambridge: Harvard University Press.
- Bell, David (1998), "Why Books Caused a Revolution", u: Haydn Mason (prir.), *The Darnton Debate: Books and Revolution in the Eighteenth Century*, Oxford: Voltaire Foundation, str. 184–185.
- Bergk, Johann Adam (1996), "Does Enlightenment Cause Revolutions?", u: James Schmidt (ed.), *What Is Enlightenment? Eighteenth-Century Answers and Twentieth-Century Questions*, Berkeley: University of California Press, str. 225-231.
- Berlin, Isaiah (1973), "The Counter-Enlightenment", u: Philip Wiener (prir.), *Dictionary of the history of ideas*, New York: Scribner, tom 2, str. 100-112.
- Bonefeld, Werner & Kosmas Psychopedis (2000), "The Politics of Change: Ideology and Critique", u: Werner Bonefield & Kosmas Psychopedis (prir.), *Politics of Change: Globalisation, Ideology and Critique*, New York: Palgrave, str. 1-6.
- Chan, Andrew (2001), *Toward a Genealogy of Organizational Culture. The perspectives of Foucault*, Philadelphia: John Benjamins.
- Chartier, Roger (1991), *The Cultural Origins of the French Revolution*, Durham: Duke University Press.
- Coates, Tony (1999), "Neither Cosmopolitanism nor Realism: A Response to Danilo Zolo", u: Barry Holden (prir.), *Global Democracy: Key Debates*, Florence: Routledge, str. 87-101.
- Cobban, Alfred (1960), *In Search of Humanity: The Role of the Enlightenment in Modern History*, London: Cape.
- Condillac, Étienne Bonnot de (1798 [1749]), *Traité des systèmes*, Œuvres de Condillac, Paris: Ch. Houel, Les classiques des sciences sociales, dostupno na internet adresi:
http://classiques.uqac.ca/classiques/condillac_etienne_bonnot_de/traité_des_systemes/condillac_traite_des_systemes.pdf (pristupljeno 12. februara 2011).

- Dalamber, Žan (1955), *Uvodna rasprava u Enciklopediju*, Beograd: Kultura.
- Darnton, Robert (1971), "The High Enlightenment and the Low-life of Literature in pre-revolutionary France", *Past and Present* 51: 81-115
- Daston, Lorraine (1991), "The Ideal and Reality of the Republic of Letters in the Enlightenment", *Science in Context* 4: 370–375.
- Deacon, Roger (2003), *Fabricating Foucault: Rationalising the Management of Individuals*, Milwaukee: Marquette University Press.
- Deprun, Jean (1973), "Les Anti-Lumieres", u: Yvon Belaval (prir.), *Histoire de la philosophie*, tom 2: *De la Renaissance a la Revolution Kantienne*, Paris: Pleiade, str. 717-727.
- Dinges, Martin (1998), "The Reception of Michel Foucault's Ideas on Social Discipline, Mental Asylums, Hospitals and The Medical Profession in German Historiography", u: Roy Porter (prir.), *Reassessing Foucault: Power Medicine and the Body*, Florence: Routledge, str. 181-212.
- Eisenstein, Elizabeth (1998), "Bypassing the Enlightenment: Taking an Underground Route to Revolution", u: Haydn Mason (prir.), *The Darnton Debate: Books and Revolution in the Eighteenth Century*, Oxford: Voltaire Foundation, str. 157-178.
- Ferry, Luc & Alain Renaut (1990), *French Philosophy of the Sixties: An Essay on Antihumanism*, Amherst: The University of Massachusetts Press.
- Frank, Manfred (1995), *Conditio moderna*, Novi Sad: Svetovi.
- Fuko, Mišel (1971), *Riječi i stvari: arheologija humanističkih nauka*, Beograd: Nolit.
- Fuko, Mišel (1980), *Istorija ludila u doba klasicizma*, Beograd: Nolit.
- Fuko, Mišel (1982), *Istorija seksualnosti*, tom 1: *Volja za znanjem*, Beograd: Prosveta.
- Fuko, Mišel (1995), "Šta je prosvetiteljstvo?", *Treći program Radio Beograda* 102 (II): 232-244.
- Fuko, Mišel (1997), *Nadzirati i kažnjavati: rođenje zatvora*, Beograd: Prosveta.
- Foucault, Michel (1983), "The Subject and Power", u: Hubert Dreyfus & Paul Rabinow (prir.), *Michel Foucault: Beyond Structuralism and Hermeneutics*, Chicago: University of Chicago Press, str. 208-226.
- Garard, Gream (2007), "Prosvetiteljstvo i njegovi neprijatelji", *Treći program Radio Beograda* 133-134 (1-2): 9-28.
- Garard, Greim (2011), *Protivprosvetiteljstva: od osamnaestog veka do danas*, Banja Luka: Vidici.
- García-Düttmann, Alexander (2000), "Thinking as Gesture: A Note on Dialectic of Enlightenment", *New German Critique* 81: 143-152.
- Gleason, Abbott (1995), *Totalitarianism: The Inner History of the Cold War*, New York: Oxford University Press.

- Gordon, Daniel (1998), "The Great Enlightenment Massacre", u: Haydn Mason (prir.), *The Darnton Debate: Books and Revolution in the Eighteenth Century*, Oxford: Voltaire Foundation, str. 129-156.
- Habermas, Jürgen (1988a), *Theorie des kommunikativen Handelns*, dva toma, Frankfurt am Main: Suhrkamp.
- Habermas, Jürgen (1988b), "Modernost – jedan neceloviti projekat", u: Milan Damnjanović, Kulenović-Grujić, mina. (prir.), *Umetnost i progres*, Beograd: "Književne novine", str. 28-37.
- Habermas, Jürgen (1988c), *Filozofski diskurs moderne*, Zagreb: Globus.
- Habermas, Jürgen (2004), "Strelom u srce sadašnjice: Uz Fukoovo predavanje o Kantovom tekstu 'Šta je prosvetćenost?'"', u: Imanuel Kant, Mišel Fuko, Jürgen Habermas, *O prosvetćenosti*, Novi Sad: Zavod za kulturu Vojvodine, str. 33-40.
- Habermas, Jürgen (1969), *Javno mnjenje: istraživanje u oblasti jedne kategorije građanskog društva*, Beograd: Kultura.
- Habermas, Jürgen (1989), *The New Conservatism: Cultural Criticism and the Historians' Debate*, Cambridge: MIT Press.
- Hayes, Julie (1999), *Reading the French Enlightenment: System & Subversion*, Port Chester: Cambridge University Press.
- Hegel, Georg Wilhelm Friedrich (1970a), *Phänomenologie des Geistes*, Werke, tom 3, Frankfurt am Main: Suhrkamp.
- Helvétius, Claude-Adrien (1978), *O duhu*, Zagreb: Naprijed.
- Holbah, Pol (1950 [1770]), *Sistem prirode ili o zakonima fizičkog i moralnog sveta*, Beograd: Prosveta.
- Holliday, Ian (1999), "English Conservatism and Enlightenment Rationalism", u: Norman Geras (prir.), *Enlightenment and Modernity*, New York: Palgrave, str. 117-134.
- Honneth, Axel, Claus Offe, Thomas McCarthy & Albrecht Wellmer (prir.) (1989), *Zwischenbetrachtungenim Prozeß der Aufklärung. Jürgen Habermas zum 60 Geburtstag*, Frankfurt am Main: Suhrkamp.
- Horkheimer, Max & Theodor Adorno (1997), *Dialektik der Aufklärung*, Theodor W. Adorno: Gesammelte Schriften, tom 3, Frankfurt am Main: Suhrkamp.
- Hullung, Mark (1994), *The Autocritique of Enlightenment: Rousseau and the Philosophes*, Cambridge: Harvard University Press.
- Isaac, Jeffrey (2003), "Critics of Totalitarianism", u: Terrence Bal & Richard Bellamy (prir.), *The Cambridge History of Twentieth-Century Political Thought*, Cambridge: Cambridge University Press, str. 181-201.
- Israel, Jonathan (2001), *Radical Enlightenment: Philosophy and the Making of Modernity, 1650-1750*, New York: Oxford University Press.

- Israel, Jonathan (2006), *Enlightenment Contested: Philosophy, Modernity, and the Emancipation of Man 1670-1752*, New York: Oxford University Press.
- Jones, William (1999), *The Lost Debate: German Socialist Intellectuals and Totalitarianism*, Chicago: University of Illinois Press.
- Kaiser, Thomas (1998), "Enlightenment, Public Opinion and Politics in the Work of Robert Darnton", u: Haydn Mason (prir.), *The Darnton Debate: Books and Revolution in the Eighteenth Century*, Oxford: Voltaire Foundation, str. 189–206.
- Kasirer, Ernst (2003 [1932]), *Filozofija prosvetiteljstva*, Beograd: Gutenbergova galaksija.
- Klausen, Detlef (2003), *Granice prosvetiteljstva. Društvena geneza modernog antisemitizma*, Beograd: XX vek.
- Kolakovski, Lešek (1985), *Glavni tokovi marksizma*, tom 3, Beograd: BIGZ.
- Kozelek, Rajnhart (1997), *Kritika i kriza: studija o patogenezi građanskog sveta*, Beograd: Plato.
- Krstić, Predrag (2006), "Kritička teorija i holokaust", *Filozofija i društvo* 29 (1): 37-73.
- Krstić, Predrag (2007), *Subjekt protiv subjektivnosti: Adorno i filozofija subjekta*, Beograd: "Filip Višnjić".
- Lilla, Mark (1996), "Anti-Lumieres", u: Philippe Raymond & Stéphane Rials (prir.), *Distionnaire de philosophic politique*, Paris: Presses Universitaires de France, str. 16-19.
- Llobera, Josep (2003), *Making of Totalitarian Thought*. Oxford: Berg.
- Löwith, Karl (1990), *Svjetska povijest i događanje spasa*, Zagreb: August Cesarec.
- Liotard, Jean-François (1990), *Postmoderna protumačena djeci*, Zagreb: August Cesarec.
- Liotar, Žan-Fransoa (1991), *Raskol*, Sremski Karlovci: Izdavačka knjižarnica Zorana Stojanovića.
- Liotard, Jean-François (1993), "A Svelte Appendix to the Postmodern Question", u: Jean-François Lyotard, *Political Writings*, London: University College London, str. 25-29.
- Makintajer, Alaster (2006), *Traganje za vrlinom: studije iz teorije morala*, Beograd: Plato.
- Manhajm, Karl (1978), *Ideologija i utopija*, Beograd: Nolit.
- Melton, James van Horn (2001), *The Rise of the Public in Enlightenment Europe*, Cambridge: Cambridge University Press.
- Morelly, Étienne Gabriel (1745), *Essai sur le coeur humain, ou Principes naturels de l'éducation*, Paris: Delespine. Galica, dostupno na internet adresi: <http://gallica.bnf.fr/ark:/12148/bpt6k95635b> (pristupljeno 3. juna 2012).

- Munck, Thomas (2002), *The Enlightenment: A Comparative Social History 1721-1794*, London: Arnold.
- Oakeshott, Michael (1991), "Rational Conduct", u: Michael Oakeshott, *Rationalism in Politics and Other Essays*, Indianapolis: Liberty Press, str. 99-131.
- Parry, Geraint (1999), "Education Can Do All", u: Norman Geras (prir.), *Enlightenment and Modernity*, New York: Palgrave, str. 25-49.
- Passerin d'Entrèves, Maurizio (1999), "Michel Foucault on 'Was ist Aufklärung?'" u: Norman Geras (prir.), *Enlightenment and Modernity*, New York: Palgrave, str. 184-203.
- Petersen, Jens (1978), "Die Entstehung des Totalitarismusbegriffs in Italien", u: Manfred Funke (prir.), *Totalitarismus: Ein Studien-Reader zur Herrschaftsanalyse moderner Diktaturen*, Dusseldorf: Droste, str. 105-128.
- Pokok, Džon (2007), "Prosvetiteljstvo i protivprosvetiteljstvo, revolucija i kontrarevolucija: jedno evroskeptičko istraživanje", *Treći program* 133-134 (I-II): 44-61.
- Psychopedis, Kosmas (2000), "New Social Thought: Questions of Theory and Critique", u: Werner Bonefield & Kosmas Psychopedis (prir.), *Politics of Change: Globalisation, Ideology and Critique*, New York: Palgrave, str. 71-104.
- Rabinbach, Anson (2002), "'Why Were the Jews Sacrificed?' The Place of Antisemitism in Adorno and Horkheimer's *Dialectic of Enlightenment*", u: Nigel Gibson & Andrew Rubin (prir.), *Adorno: A Critical Reader*, Blackwell, Oxford, UK – Malder, Massachusetts, USA, str. 132-149.
- Rajchman, John (1985), *Michel Foucault: The Freedom of Philosophy*, New York: Columbia University Press.
- Ransom, John (1997), *Foucault's Discipline: The Politics of Subjectivity*, Durham: Duke University Press.
- Rasmussen, Dennis (2007), *Contemporary Political Theory as an Anti-Enlightenment Project*, neobjavljeni rukopis, dostupno na internet adresi:
http://www.brown.edu/Research/ppw/files/Rasmussen_PPW.pdf
(pristupljeno 24. februara 2008).
- Reichelt, Helmut (2000), "Jürgen Habermas' Reconstruction of Historical Materialism", u: Werner Bonefield & Kosmas Psychopedis (prir.), *Politics of Change: Globalisation, Ideology and Critique*, New York: Palgrave, str. 105-145.
- Ritter, Joachim (1989), *Hegel i Francuska revolucija*, Sarajevo: Logos.
- Rorti, Ričard (1995/1996), "Ljudska prava, racionalnost i sentimentalnost", *Beogradski krug* 3-4/1-2: 41-58.

- Rorty, Richard (1990), *Filozofija i ogledalo prirode*, Sarajevo: "Veselin Masleša".
- Rorty, Richard (1995), *Kontingencija, ironija i solidarnost*, Zagreb: Naprijed.
- Rorty, Richard (2001), "The Continuity between the Enlightenment and 'Postmodernism'", u: Keith Baker & Peter Reill (prir.), *What's Left of Enlightenment? A Postmodern Question*, Stanford: Stanford University Press, str. 19-36.
- Rousseau, George (1999), "No Sex Please, We're American: Erotophobia, Liberation, and Cultural History", u: John Neubauer (prir.), *Cultural History After Foucault*, New York: Aldine de Gruyter, str. 3-36.
- Ruso, Žan Žak (1975), *Veroispovest savojskog vikara*, Beograd: BIGZ.
- Ruso, Žan Žak (1993), "Da li je obnova nauka i umetnosti doprinela popravljanju morala", u: Žan Žak Ruso, *Društveni ugovor / O poreklu i osnovama nejednakosti među ljudima / Rasprava o naukama i umetnostima*, Beograd: "Filip Višnjić", str. 185-208.
- Saine, Thomas (1988), *Black Bread—White Bread: German Intellectuals and the French Revolution*, Columbia: Camden House.
- Savić, Mile (2006), "Dijalektika prosvetiteljstva ili dijalektika prosvetećenosti", *Sociološki pregled* 40 (2): 165-187.
- Schmidt, James (1996), "Introduction. What Is Enlightenment? A Question, Its Context, and Some Consequences", u: James Schmidt (ed.), *What Is Enlightenment? Eighteenth-Century Answers and Twentieth-Century Questions*, Berkeley: University of California Press, str. 1-44.
- Scott, William (1999), "Reading/Writing/Killing: Foucault, Cultural History and the French Revolution", u: John Neubauer (prir.), *Cultural History After Foucault*, New York: Aldine de Gruyter, str. 133-159.
- Sloterdijk, Peter (1988), *Kopernikanska mobilizacija i ptolomejsko razoružanje*, Novi Sad: Bratstvo-Jedinstvo.
- Talmon, Jacob (1955), *The Origins of Totalitarian Democracy*, London: Secker and Warburg.
- Tieftrunk, Johann Heinrich (1996), "On the Influence of Enlightenment on Revolutions", u: James Schmidt (ed.), *What Is Enlightenment? Eighteenth-Century Answers and Twentieth-Century Questions*, Berkeley: University of California Press, str. 217-224.
- Velmer, Albrecht (1987), *Prilog dijalektici moderne i postmoderne: Kritika uma posle Adorna*, Novi Sad: Bratstvo-Jedinstvo.
- Waquet, Françoise (1989), "Qu'est-ce que la République des Lettres? Essai de sémantique historique", *Bibliothèque de l'École des Chartes* 147: 473-502.
- Williamson, Karina (1991), "The Counter-Enlightenment", u: John Yolton, Pat Rogers, Roy Porter & Barbara Stafford (prir.), *The Companion to the Enlightenment*, Oxford: Blackwell, str. 109-109.

- Wilson, Edward (1999), *Consilience: The Unity of Knowledge*, Westminster: Knopf.
- Wokler, Robert (1998), "The Enlightenment project as betrayed by modernity", *History of European Ideas* 24: 301-213.
- Wokler, Robert (1999), "Nation-state and the Primal Patricide of Modernity", u: Norman Geras (prir.), *Enlightenment and Modernity*, New York: Palgrave, str. 161-183.
- Wokler, Robert (2003), "Isaiah Berlin's enlightenment and counter-enlightenment", u: Joseph Mali & Robert Wokler (prir.), *Isaiah Berlin's counter-enlightenment*, Philadelphia: American Philosophical Association, str. 13-31.
- Zolo, Danilo (1999), "The Lords of Peace: From the Holy Alliance to the New International Criminal Tribunals", u: Barry Holden (prir.), *Global Democracy: Key Debates*, Florence: Routledge, str. 73-86.

Predrag Krstić

Enlightenment and Totalitarianism

Abstract

The aim of this paper is to outline the history of bringing the concepts of "enlightenment" and "totalitarianism" into connection. The linkage of the two concepts occurs after the Second World War, in the attempt to find the ideological roots of totalitarian formations of the twentieth century in the literature of the eighteenth century. Our interest will be less focused on the viability of this historical back-dating of the origin of totalitarianism, and more on heuristic fruitfulness of assuming its connection with the enlightenment in contemporary theoretical elaborations and criticisms of (radical) collectivism. The final part of article suggests that the understanding of the enlightenment, seemingly paradoxically, decides the destiny of totalitarianism: on one hand, it is quite appropriate to attribute the responsibility for the modern totalitarian tendencies to the enlightenment "project"; on the other hand, equally compellingly, it may be claimed that the investment in incomplete or falsified ideals of enlightenment represents the antidote to imperial, colonial, hegemonic and discriminatory policies and practices of modern thought- and social-formations.